

Emlékezés, nemzeti identitás, politikai emlékművek rombolása¹

KENNETH E. FOOTE – TÓTH ATTILA – D. ÁRVAY ANETT

(Colorado University, Colorado Szeged

Budapest)

Mindaz, ami az emlékművekkel történt Magyarországon 1989 után, a politikai jellegű emlékművek lerombolásának, eltávolításának régi európai hagyományában gyökerezik. Az emlékművek eltávolítása azonban csak a felszín, véleményünk szerint 1989-ben egy sokkal jelentősebb folyamat kezdődött el az emlékművek körül kibontakozó vitákkal: a történelem, a nemzeti múlt ártértékelése. Az elmúlt tíz évben ez a folyamat a magyar történelem kulcseseményeit érintette, és nagy hatással volt a nemzeti emlékezet, a megemlékezések átalakulására, sőt ennek eredményeképpen változtak vagy szűntek meg nemzeti ünnepek, tűntek el emlékművek a közterekről. Ezek a változások számtalan fontos elméleti kérdést vetnek fel a nemzeti identitás kifejezésében nagy szerepet játszó közterekkel kapcsolatban. Számos tudományterület (földrajz, történelem, tájtörténet², művészettörténet, építészettörténet) foglalkozik jelenleg a nacionalizmus és a nemzeti identitás köztéren való megjelenésével (CRAIG 1978, AGULHON 1981, LOWRY 1985, LEITH 1991, VALE 1992). A politikai emlékművek felállítása, amely a patriotizmus és a megemlékezés nemzeti hagyományait szilárdítja meg, szoros összefüggésben van a 18. század végén induló folyamattal, a modern, szekuláris nemzetállamok kialakulásával. Amerikában és Franciaország formálódó köztársaságában az egységesedő társadalom már nem a monarchia, hanem más intézmények körül szerveződött, és a korábbi szoros állam–egyház kapcsolatot is elutasította. Lassan minden nemzet kezdte kialakítani saját identitását világi hagyományok és szokások megalkotásával. Ezek a tradíciók hősből, győzelmekből és az új köztársaságok kivívásának eseményeiből kristályosodtak ki, és regényekben, költészetben, történelemtudományban, operában, pop zenében, színházban, festészetben, szobrászatban, építészetben és a köztéren éltek tovább (COSGROVE 1984, NORA 1984, TROUILLAS 1988). Míg a történelmi emlékhelyek és műemlékek az új tradíciókat egy konkrét *helyhez* kötötték, az új nemzeti ünnepek *időben* tették ugyanezt. Ezek az új formák, legalábbis funkciójukban, a több száz év alatt kialakult európai vallási és udvari hagyományokat tükrözték vissza. HOBBSAWM és RANGER (1983) szerint sok ősinek vélt nemzeti tradíciót a 18. és 19. században találtak ki, és a nemzeti identitás ősi szimbólumaiként maradtak fenn a 20. században.

¹ A tanulmány egy amerikai kutatási program keretében készült.

² Itt jegyezzük meg, hogy kutatási területünk az angolszász szakirodalomban a „landscape history” tudományághoz tartozik. Mivel a kifejezésnek nincsen pontos magyar megfelelője, a *tajtörténet* kifejezést használjuk, amely azonban nem teljesen adja vissza az angol „landscape” eredeti jelentését. Az angolban a „landscape” az ember által módosított földfelszín látható tárgyait, az ember alkotta környezetet jelöli (pl. épületek, parkok, városszerkezet), a „landscape history” pedig a felszín változásának a története.

A nemzeti hagyományok kialakulásában nagy különbségek mutatkoznak Európa, Amerika és a többi kontinens országai között. A legrészletesebb tanulmányok Franciaországot, az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és Németországot dolgozták fel (NORA 1984, LOWENTHAL 1985, COSGROVE és DANIELS 1988, BODNAR 1992, VALE 1992, GILLIS 1994, LEBOVICS 1994, SHERMAN 1994, SCHAMA 1995, AZARYAHU 1996a, 1996b, 1999, FOOTE 1997). Kevésbé került a figyelem középpontjába Magyarország, pedig politikai, társadalmi történései nagyban eltérnek az előbb említett országokéitól. A magyarok utolsóként érkeztek Európába a közép ázsiai vándorló népek közül, mégis kulcsszerepet játszottak Közép-Európa történelmében, mert Magyarország, mint állam, a honfoglalástól napjainkig folyamatosan jelen volt és van. A magyar honfoglalás (895-6) majdnem két évszázaddal előzte meg a normannok angliai honfoglalását (1066). De míg Angliát utána sosem foglalta el senki, addig Magyarországnak a 13. századtól a 17. századig ismétlődő keleti inváziók ellen kellett védekeznie. A 17. századtól egységes Franciaország hazafias és a nemzeti hagyományát 1789-től, de különösen a Harmadik Köztársaságtól vizsgálja a legtöbb tanulmány. A német egység még ennél is későbbi, és a világháborús veszteségek feldolgozásától eltekintve a nemzeti hagyományok kialakulásának nyomon követése a franciáktól eltérő utat jár be. A szakirodalom alapvetően három történelmi helyzeten keresztül vizsgálta a német politikai emlékművek és megemlékezések szerepét. Ezek: a náci politikai propaganda, a holokauszt emlékezete és a hidegháborús versengés Kelet- és Nyugat-Németország között (LANE 1968, TAYLOR 1974, HELMER 1985, RÜRUP 1987, YOUNG 1993, HARTMAN 1994, KOSHAR 1994, KOONZ 1994, PUVOLGER és STANKOWSKI 1995, LADD 1997, WISE 1998).

Magyarország történelmének 19. és 20. századi kulcsfontosságú eseményei nagyon különböznek nemcsak Nyugat-Európa, de még a szomszédos országok eseményeitől is (GERŐ 1995). A megemlékezés hagyományának kialakulását a nemzetközi szakirodalomban sokan az 1848–49-es forradalmakban, a francia-porosz háborúban, az első és második világháborúban látják (FUSELL 1975, COOMBS 1986, MAYO 1988, LINENTHAL 1991, GILLIS 1994, LAQUEUR 1994, PIEHLER 1994, 1995, TUMARKIN 1994, WINTER 1995, FARMER 1999). Ezek az események különleges szerepet töltenek be Magyarországon. Az 1848–49-es szabadságharc leverése után a kivégzettek mártírokká, hősöké váltak, akikről azóta is megemlékezik a nemzet. Az első világháborús veszteségekre való emlékezés, amely oly fontos Franciaországban, Nagy-Britanniában és Németországban, Magyarországon kiindulópontként szolgált az 1920-as trianoni békeszerződés elleni tiltakozásnak. Magyarország volt az egyetlen állam, Oroszországot kivéve, melynek volt kommunista kormánya az első világháború után. A Tanácsköztársaság bukását (1919. augusztus 1.) egy konzervatív rendszer (Horthy kormányzósága) követte, mely a náci Németország szövetségese lett a második világháborúban, s amelyet egy náci bábkormány (nyilas uralom) váltott fel. A háború után hatalomra jutó kommunista rendszer tiltotta a második világháborús veszteségeket megőrkítő emlékművek állítását, kivéve a szovjet hősi emlékműveket.

Kevés nemzet tapasztalt meg a 20. században annyi ideológiai és rendszerváltást, mint a magyar. Minden rezsim az ideológiájának megfelelő, és sokszor az előző rendszerekkel ellentétes módot keresett a kiemelkedő történelmi események megünneplésére. Érdekes és megdöbbentő nyomon követni nemcsak a nemzeti ünnepek, hanem az emlékművek sorsát is rendszerváltáskor, hiszen a hatalom megszerzésével együtt jár az emlékműrombolás, de legalábbis az eltávolítás. Egy politikai rendszer tehát a társadalmi életben és a köztereken is „kifejezi önmagát”. Viszonylag kevesen kutatták, hogy milyen szerepet

tölt be az emlékműrombolás a nemzeti emlékezet kialakulásában, különösen rendszerváltások idején (GALAMBONI 1997, 51–106. old.). Néhány tanulmány, amely a francia forradalom utáni időszakokkal, a náci Németországgal, a Szovjetunióval valamint a második világháború alatti és utáni fosztogatásokkal és emlékhely meggyalázásokkal foglalkozott (HARVAY 1985, HUDSON 1994, NICHOLAS 1994, AKINSHA 1995, KING 1997, SIMPSON 1997, MICHALSKI 1998) úgy véli, hogy a politikai emlékműrombolást, mint természetes folyamatot kell értékelni, mint a nemzeti hagyományok kialakulásának részét, nem pedig mint kivételt. Ha alaposan megvizsgáljuk, hogyan, milyen minta szerint történtek ezek a rombolások, megérthetjük, miként jutnak nyugvópontra az egyes országokban a politikai töltetű helyszínekkel és eseményekkel kapcsolatos viták.

POTÓ (1989), az 1945–53 között emelt budapesti emlékművekről szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a háború utáni kommunista kormány igen komoly figyelmet szentelt annak, hogy melyik emlékművek legyenek eltávolítva, melyek felújítva illetve megrendelve. A politikailag elfogadhatatlan emlékműveket, például a monarchiás szobrokat rögtön eltávolították, függetlenül attól, hogy meg voltak-e rongálva vagy sem. A régi emlékművek lerombolásával egyidőben folyt az új kormány ideológiájának megfelelő emlékművek állítása. Közben pedig ott volt egy sor világi, vallási és művészi emlékmű, melyhez nem nyúltak hozzá. Néhányat, amely megsérült a háborúban, helyreállítottak, másoknak, amennyiben a kommunista kormány nem találta túl veszélyesnek, a feliratait vagy a szimbólumait módosították. Bár 1989 után is találkozunk hasonló tendenciákkal, de egy sokkal összetettebb átértékelési folyamat indult el mind a változások számát mind jellegét tekintve. Boros szerint (SZÖLLÖSI és BOROS 1998, 12. old.) a leglényegesebb különbség az, hogy a négy évtizedes központi megemlékezések kora lejárt, és a megemlékezések, emlékműállítások a helyi önkormányzatok, egyházak, háborús veteránok, az előző rendszer üldözöttjeit tömörítő szervezetek illetve egyéni kezdeményezésre történtek és történnek. Jelenleg, a helyi önkormányzatok beelegyezése szükséges ahhoz is, hogy egy országos (minisztérium által finanszírozott) terv megvalósulhasson.

Talán a legfeltűnőbb jellemzője az 1989 utáni folyamatnak az, hogy viszonylag kevés emlékművet távolítottak el, és még kevesebbet semmisítettek meg. A rendszerváltással egyidőben érezhetővé vált egyfajta ellenállás az emlékmű-eltávolítás kommunista módszerével szemben, már nem volt követendő példa a közterek „lejárt” szobrainak gyors megsemmisítése. A legtöbb, 1989 után eltávolított köztéri emlékművet a helyi múzeumok vagy a helyhatóságok tárolják. A változások egy más jellegű problémát, a köztéri emlékművekinanszírozását is érintik. Magyarországon, hasonlóan a környező országokhoz, a művészeti alkotások régóta világi és egyházi támogatást élveztek (WEHNER 1986). Csak Budapesten a köztéri szobrok száma mintegy ezer (HADHÁZY, SZÖLLÖSY és SZILÁGYI 1985, SZÖLLÖSY, SZILÁGYI és HADHÁZY 1987, PROHÁSZKA 1994, 1997, SZÖLLÖSY és BOROS 1998), Szegeden közel kilencszáz (TÓTH 1993). Hasonlóan jelentős Pécs, Hajdú-Bihar és Veszprém megye köztéri alkotásainak száma is (SZ. KÜRTI 1977, BÁNDI 1980, ROMVÁRY 1982). Csupán néhány tucat műalkotást távolítottak el, vagy alakítottak át a közterekről 1989 után; a legnagyobb budapesti politikai szobrok a diósdí Szoborparkba kerültek, hogy a következő generációk is láthassák, és véleményt formálhassanak róluk.

A rendszerváltás másik érdekes kérdése, hogy mely emlékműveket távolították el (TÓTH 1997a, 1997b). Nem lehetett egyszerűen minden, a kommunista rendszer alatt született monumentumot vagy nevet eltüntetni a közterekről, mivel a kommunista kormány

támogatott számos, nem politikai műalkotást is, semleges helyneveket is adott, és ma is ünnepelt történelmi eseményekre vagy híres magyarokra is emlékezett, akik nem politikusok, hanem például tudósok, sportolók voltak. A felsorolt tények miatt tehát nem mindent távolítottak el, de amelyeket igen, azok helyére sem feltétlenül az 1948 előtti emlékművek kerültek vissza. Ennek oka, hogy némely szobor vagy helynév abból a korból éppúgy elfogadhatatlan lenne, mint a kommunista korszakból való; ráadásul számos helynév és egy adott köztér szobrai többször változtak a 19. század óta. Az eredmény tehát egy nagyon változatos kép, példánkban (1. számú táblázat) a Szeged közterein végbement változások olvashatók. A helynevek egy része visszakapta a régi nevét (PÉTER 1974, RÁDAY, MÉSZÁROS és BÚZA 1998, TÓTH és ZÁNTHÓ 1998), másik része nem változott. Ami a szobrokat illeti, a helyzet még érdekesebb: a jól ismert eltávolítások mellett több szobrot kissé átalakítottak vagy restauráltak (SZÖLLŐSSY és BOROS 1998, 7–15. old.). Meglepő talán, sőt ellentmondásos is politikailag, de egyetlen emlékművet sem távolítottak el a temetőkből. Bár a szovjet háborús emlékművek eltűntek a közteterekről, a szovjet hadisírok sértetlenek maradtak.

Történelmi párhuzamok az emlékművek elhelyezésében

Az 1989 után megindult emlékműállítások időzítése nem teljesen váratlan. Foote az amerikai emlékművekről szóló könyvében megjegyzi, hogy a megemlékezések gyakran kerek évfordulókon kezdődnek el vagy válnak gyakorivá (FOOTE 1997, 111–133, 219–222, 268–273. old.). A negyvenedik és az ötvenedik évfordulók sokszor azért különösen fontosak, mert a veteránok, a történelmi események túlélői életük vége felé járnak már, és ezért az emlékünnepeket tekintik az egyik eszközhöz, hogy továbbadják áldozatuk emlékét a következő generációnak. Az 1990-es években két fontos esemény egymáshoz közel eső kerek évfordulója sürgette az emlékműállításokat, a második világháború végének ötvenedik és az 1956-os forradalom negyvenedik évfordulója. De nemcsak a kerek évforduló miatt született hirtelen annyi ilyen témájú emlékmű, hanem azért is, mert az elmúlt negyven évben ez meg volt tiltva.

Az új emlékművek formája és elhelyezése az értelmezés szempontjából fontos. Sok szobornál a közelmúlt és a magyar történelem egy hősi pillanata kapcsolódik össze történelmi párhuzamot vonva. Az 1956-os és a második világháborús emlékműveket gyakran az 1848–49-es szabadságharcos emlékmű mellé állítják, így kapcsolva össze 56 hősiességét és 48–49 áldozataival. Ritkábban ugyan, de a történelmi párhuzamot néha a Rákóczi szabadságharcos emlékművek mellett felállított új emlékmű teremti meg. Martonvásáron például első világháborús emlékműhöz kapcsolódik, de nem mindenhol lehetett ezt megtenni, mert a kommunista időszakban sok első világháborús emlékmű lett teljesen elhanyagolva, vagy vált felirata olvashatatlaná. Ráadásul, amint azt a későbbiekben kifejtjük, az első világháború jelentése sokkal többértelműbb, mint a Rákóczi szabadságharcé, 1848-é, vagy akár 1956-é. Az első világháborút követő trianoni békeszerződés súlyos területi veszteségeket okozott Magyarországnak, a háborús emlékművek pedig épp ezért a konzervatív Horthy korszak (1920–44) gyülekezőhelyei lettek (KOVÁCS 1985, HALMÁGYI 1998). A párhuzamokhoz visszatérve az 1956-os emlékművek kerülhet első vagy második világháborús emlékmű mellé, kivéve ha az első világháborús emlékmű kifejezetten katonai témájú, például elesett vagy harcoló katonákat ábrázol.

Jó példa a történelmi eseményeket megörökítő emlékművek „felsorakozására” a szegedi Aradi vértanúk tere. Maga a tér több mint kétszáz éve a város legfontosabb emlékműveinek helye, neve pedig az 1849-ben kivégzett hős tábornokokra utal. Itt állt a Rozália kápolna, melyet a 18. században építettek a pestis áldozatainak emlékére, majd 1896-ban egy oszlopot emeltek az 1848–49-es szabadságharc szőregi csatájának tiszteletére. Az első világháború után egy újabb oszlop került a térre, mely a háborúban elesett 46. gyalogezred szegedi áldozatainak állít emléket. Szintén e térre helyezték át Rákóczi Ferenc lovas szobrát. A két világháború között egy másik első világháborús emlékművet építettek a tér déli részére, a Hősök kapuját, a tizenkétezer háborúban meghalt szegedi katona emlékére. Egy kicsit keletre, a Rerrich téren Sárkányölő Szent György szobra áll, mellette Melocco Miklós 1997-ben leleplezett 1956-os szobra. A másik 56-os emlékmű (1989) a tér nyugati oldalán látható. Bár a 46. gyalogezred emlékművét eltávolította a kommunista rendszer, a Hősök kapuját 1995–2001 között restaurálták. A város második világháborús áldozatainak emlékművét 1993-ban emelték a város fő temetőjében, a háborús tömegsírok mellett. A történelmi emlékművek ilyen komplex és egymás melletti elhelyezése természetesen ritka. Debrecenben például a város emlékművei mind-mind máshol vannak, és az Aradi vértanúk terén pedig nincs is emlékmű.

Néhány városban egészen különböző történelmi események kerülnek egymás mellé emlékművek formájában. Kőszegen például a második világháborús emléktábla az 1532-ben a törökök elleni sikeres, városvédő ostromban meghaltaknak állított emléktábla mellett van. Az ilyen történelmi párhuzam elég ritka, mivel alig van emlékmű, amely a tatárjárást vagy a törökök elleni harcokat örökítené meg, eltekintve néhány főbb csatahelytől és vártól. De ez nem jelenti azt, hogy a tatár, török, orosz megszállások közti párhuzamokra ne találánánk utalást. A tatárjárás egyik fő csatájának (1242) helyszínén, Muhin egy nagy emlékmű áll, melyet 1992-ben emeltek, Mohács pedig 1989 után kiemelten fontos lett.

A hagyományos magyar népi és vallási jelképrendszer újjáéledése

Az 1989 utáni emlékművek jelképrendszere is nagyon fontos kérdés. Néhány korábbi háborús emlékmű a katonai szimbólumokat használja, elesett vagy harcoló katonákat ábrázol, az újak viszont a hagyományos népi, vallási vagy teljesen új jelképeket alkalmaznak. Az egyik magyarázat ezekre az egyszerűbb formákra (díszítés nélküli sírkövek, emléktáblák csak nevekkal) az, hogy jó pár új emlékmű magánkezdeményezésként indult, és ezért egyszerűbb kivitelű. Ezeket gyakran magánparcellákban vagy templomkertekben helyezték el.

A kommunizmus utolsó éveiben bukkantak fel a temetőkben az illegálisan állított kopjafák az 1956-os forradalom mártírjainak emlékére. Kopjafákat a Rákóczi szabadságharc körül kezdtek állítani az erdélyi protestáns vidékeken. Akkoriban a katonák sírját a lándzsájukkal jelölték meg, és ezt a formát próbálta utánozni a kopjafa. Idővel egész szimbólumrendszer alakult ki, az oszlop mérete, alakja, díszítése utalt az elhunyt korára, nemére (a nőké tulipános, a férfiaké csillag vagy kalap tetejű volt), vagyoni helyzetére (MALONYAY 1909, 275–293, HOPPÁL 1994). A 20. században azonban alig állítottak kopjafát fejfának. Az a tény, hogy a 80-as években újra felfedezték, jórészt a könnyű és olcsó előállításnak volt köszönhető. A kopjafához szükséges fát pedig egyszerű

eszközökkel meg lehetett szerezni akár titokban is. Így, ha elkészült csupán egy-két óra kellett a felállításához. Az első kopjafákat a 301-es parcellában emelte az INCOMNU avantgard rendszerellenes művészeti csoportosulás 1988. június 16-án, azon a napon, mikor a kivégzett Nagy Imre miniszterelnök emlékművét leleplezték Párizsban. A kopjafaállítás gyorsan terjedt még a rendszerváltás előtt és még utána is, ez lett 1956 egyik legtöbbször használt jelképe (Boros 1997, 81. old.). Ma már alig van Magyarországon olyan város vagy falu, ahol ne lenne kopjafa a fő téren, a templomkertben vagy egy második világháborús emlékmű mellett. Más temetői motívumok és tradicionális magyar jelképek is újjáéledtek, mint például a temetői vagy közterületen álló kapukon, boltíveken, oszlopokon látható különböző virágmotívumok. BOROS (1997, 81. old.) szerint a kopjafa 1956-os szimbólumként való használata kicsit meglepő volt, mert valójában nincs közvetlen történelmi kapcsolat 1956 eseményei és a 18. századi Erdély között. Bizonyos értelemben azonban a kopjafa mégis egy hősiesség momentumra utal. A Rákóczi szabadságharc alatt egy önálló magyar állam megteremtése volt a cél a töröktől felszabadult és a Habsburgok által még birtokolt területen. Ily módon tehát a kopjafa párhuzamba állítja a törökök és a Habsburgok elleni, illetve a Szovjetunió elleni harcot. Hasonló történelmi párhuzam miatt került több 1956-os emlékmű az 1848–49-es mellé. Mivel viszonylag kevés emlékmű emlékeztet a tatárjárásra és a törökökkel vívott harcokra, a történelmi párhuzamot a kopjafák formája és szimbólumrendszere és nem az elhelyezése teremti meg.

A régi magyar szimbólumok mellett a vallási szobrok és szent helyek hagyományát is felelevenítették. Az 1949-es kommunista hatalomátvétel után az egyházak gyakorlatilag nem működhettek: a rendeket feloszlatták, a zárdákat és a papi szemináriumokat bezáratták, az iskolákat és az egyházi vagyont az állam sajátította ki. A vallási emlékműveket nem sokkal az 179.481/1946 sz. belügyminiszteri körrendelet értelmében elkezdték eltávolítani. Ez a rendelet a királyokat ábrázoló vagy a volt királysági államformára vonatkozó és a Horthy korszak politikusait, tisztviselőit ábrázoló összes emlékművet is érintette. Bár tételesen nem nevezték meg a vallási tárgyú köztéri emlékműveket, de a magyar Szent Korona-tan, a magyar királyság ezeréves államisága és a katolikus egyház összefonódása révén jó néhány esetben az emlékműrombolás egyúttal vallásellenes színezetet is kapott.

A vallási tárgyú emlékek felszámolását jól illusztrálja a budapesti Magna Domina Hungarorum, ismertebb nevén a Regnum Marianum emléktemplom lebontása. 1951-ben egyszerűen felrobbantották az 1919-es Tanácsköztársaság leverése iránti hálából emelt emléktemplomot, amelynek már pusztá léte is szállka volt a Rákosi rezsim szemében. Pontosan a templom helyére állították fel Sztálin hatalmas szobrát, mely a kommunista éra felvonulásainak helyet adó térrészt „vigyázta”. Mint ismeretes, ez a szobor volt az első ledöntött emlékmű az 1956-os forradalomban. Ha Sztálin szobrát már nem is, de egy Lenin szobrot felállítottak a közelbe, 1969-ben pedig az egykori Regnum Marianum oltárának helyére egy forradalmi zászlót lobogtató matrózfigura került. 1989 után egy emléktáblát helyeztek el ide, a Lenint és a matrózsobrot pedig a diósi Szoborparkba vitték. Ha nem is ennyire szövevényes, de hasonló történetekkel Magyarországon más városaiban is találkozhatunk, és bár sok szobrot és műalkotást megsemmisítettek, néhány, a templomokban és a templomkertekben épen maradtak közül, visszakerült a közterekre.

Új szimbólumok kialakulása

Az 1956-os forradalom emlékműveiben a régi magyar és keresztény szimbólumrendszer használata mellett kísérletek történtek - néha nem kis viták közepette - új formák meghonosítására is (HEGEDŰS 1990, KENDE 1993, GÁBOR és SZALAI 1994, BOROS 1997, 41–81. old., 115–128. old.). A két leggyakrabban előforduló forma a lyukas zászló és a „pesti srác” alakja. Ikonográfiájában mindkettő magára a felkelésre utal. A zászló, melynek közepéből kivágták a szovjet típusú Rákosi-címert, sok forradalmár kezében lengett; a pesti srác figura eddig a több száz, a budapesti utcai felkelésekben részt vett fiatalnak állít emléket. Az egyik nemrégiben vitát kavaráó emlékmű a 301-es parcellán áll (BEKE 1994, FÖDÉNYI 1995, RÉNYI 1995, UNGVÁRY 1995). A Jovánovics György posztmodern műalkotása egy állványzatra hasonlít, melyre a mártírokat akasztották fel, a fekete föld alá nyúló obeliszk pedig a tényleges sírokhoz vezet. Az ide zarándokló egy nehezen érthető, absztrakt műalkotással találkozók, mely a nemzeti múlttal, a kivégzések borzalmával szembesít.

A Parlament közelében felállított Nagy Imre szobor sokkal közérthetőbb. Az életnagyságú Nagy Imre szobor a Parlament felé néz, és a múltat a jövővel összekötő hídon áll, azon, melyen a valóságban sosem tudott végigmenni. Egy másik 56-nak emléket állító szokatlan szobor Melocco Miklós alkotása Szegeden. A szobor távolról egy kis kápolnának látszik, de ha közelebb megyünk egy óriási pillangó rajzolódik ki, mely éppen a bábból kel ki, hogy felrepüljön. A pillangó csápjai ijesztőek, egy emberevő óriás fogaira hasonlítanak. A hatalmas lényt a forradalom hevületétől fűtött tüntető fiatalok hordozzák a vállukon, talán röplni segítik. A domborműszerűen márványba faragott figurák többsége valóságos személy, a forradalomban részt vett képzőművészeti főiskolások, egyetemisták, barátok és maga a művész. A lepke szárnyaira Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versének kezdősorát véste fel a művész: „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van...”. Melocco alkotása szép példája a sablonoktól mentes, önálló szimbolikával rendelkező emlékműveknek.

Új nemzeti ünnepek

Az új emlékművek állítását a megemlékezés folyamatának részének kell tekintenünk, nem pedig mint statikus tárgyakat, amelyeket egyszer felállítottak, aztán lassan elfelejtene. Az emlékművek állításakor sokszor társadalmi viták lángolnak fel, melyek egyben a múlt megítéléséről, újraértékeléséről szólnak. 1989 után nemcsak maguk a nemzeti ünnepek változtak meg, hanem a régieket is máshogy kezdte ünnepelni az ország. A szobrok az emlékezést helyhez, a nemzeti ünnepek időhöz kötik.

A magyar naptár átalakítása, az ünnepek meghatározása hasonló módszer szerint történt mint a szobrok lecserélése. Az előző rendszerben ünnepnek számító új év, karácsony és húsvét természetesen munkaszüneti nap maradt, akárcsak május elseje, a munka nemzetközi ünnepe. A kommunizmushoz legszorosabban kapcsolódó három ünnep (márc. 21., április 4., november 7.) azonban 1989 után már nem piros betűs. Augusztus 20-át az előző és az új rendszer is ünnepli, azonban más néven és jelentéstartalommal, a kommunista alkotmány és az új kenyér helyett államalapító Szent Istvánra emlékezik az ország. Szintén ünnep maradt március 15-e is (GERŐ 1995, 238–249. old.). A rendszerváltás után két új munkaszüneti napot jegyeztek be: a pünkösdi hétfőt és október 23-át. Ezeknek a napoknak

az ünneppé nyilvánítása annak a folyamatnak a része, amely szekuláris és vallási emlékműveket állít helyre. Érdekes magyar sajátosság, hogy jelenleg nincs olyan hivatalos ünnepnap, amely a világháborúk végére vagy a háborúkban harcolt katonákra emlékezne, mint például az amerikai Veteran's Day (veterán katonák napja) vagy az Armistice Day (az első világháborút befejező fegyverszünet ünnepe november 11-én). Bár 1924-ben a kormány hivatalos ünneppé tette a Hősök napját, de ezt 1945-ben megszüntették. Természetesen a háborúban elesettekre való emlékezés hagyománya nem tűnt el, május utolsó vasárnapján helyi szervezetek és vallási csoportok koszorúkat helyeznek el a katonák sírjainál, sőt megfigyeltük, hogy az első és második világháborús emlékműveket gyakran március 15-én és október 23-án is megkoszorúzzák. Az ünnepnapok átalakulása, átrendeződése még ma is tart.

Sokat változott a rendszerváltás után az ünneplés mikéntje is. A kommunista érára jellemző nagy, hivalkodó felvonulások és iskolai ünnepségek például április 4-én, november 7-én mára eltűntek. A főparádé mindig Budapesten a volt Felvonulási téren (ahogy azt a neve is mutatja), a Dózsa György út mentén, a Hősök terétől keletre lévő nagy üres területen zajlott. Itt állt a dísztribün, ahonnan a mindenkori állami vezetők végignézték a példás rendben marsírozó katonai alakulatokat. 1989 után a térről elszállították a dísztribünt, a Lenin szobrot és az egykori Regnum Marianum helyére állított matrózfigurát is. Az előbb említett nagystílusú parádék azonban nem a kommunisták találmányai voltak. A magyar történelemben számos példát találunk ünnepélyes felvonulásokra, királyi szertartásokra. A 19–20. század fordulója bővelkedett nagy pompával megrendezett újratemetésekben: 1870-ben Batthyány Lajos, 1894-ben Kossuth Lajos, 1906-ban Rákóczi Ferenc hamvait helyezték örök nyugalomra.

Mégis, a történelmi tradíciók ellenére, 1989 után kicsit csendesebben emlékezik az ország. 1998-ban például az 56-os forradalom emlékünnepsége a Parlamentnél kezdődött néhány katona által kísért zászló felvonásával, majd a közelben álló 56-os emlékmű lángja lobbant fel, a háttérben a katonazenekar játszott. Több százan követték a politikai vezetők és előljárók menetét, akik a Nagy Imre emlékműhöz vonultak, hogy koszorúkat és virágokat helyezzenek el. Egy kisebb csoport ezután a 301-es parcellához ment, hogy részt vegyen a síremléknél megrendezett nyilvános megemlékezésen. Ezen a napon Budapest több kerületében rendeztek ünnepségeket a különböző politikai pártok és a forradalomban részt vett vagy a mártírok hozzátartozói által létrehozott szervezetek. Minden egyes megemlékezésnek megvolt a maga sajátos politikai, vallási vagy hazafias jellege. Egyes ünnepségeket az 56-os forradalom helyszínein tartották, például a Killián laktanya melletti, véres összecsapásokról ismert Korvin közben (6. számú fotó) több helyen emléktáblát is avattak. Látjuk tehát, hogy a megemlékezések ilyen formában történő megrendezése alapján tér el az előző rendszer hagyományaitól.

Távolodás a múlttól

A nagyszabású, kommunista típusú ünnepségek elutasítása egy fontos következtetéshez vezetett el minket. Az emlékezés új rituáléinak kialakítása és az emlékművek helyeinek kijelölése jelen és múlt eseményei között egyfajta távolság meglétét tételezi fel. Azaz, a régi szobrok eltávolítása mellett az új szobrok egy adott helyre való felállítása, és az emlékünnepségek helyeinek kiválasztása is része volt a múlt rendszerrel való szakítás-

nak. És ez nemcsak az 1989-es rendszerváltásra volt jellemző. Az 1950-es években például a kommunisták elkezdték kialakítani a saját hagyományaikat, ezért legitimitásuk kifejezéséül sok emlékművet emeltek az 1919-es tanácsköztársaságnak. Furcsamód némely emlékmű máig megmaradt, csupán a feliratokat cserélték le, vagy távolították el. Az egyik legnagyobb ilyen emlékmű, amely a kommunista hősök tiszteletére épült, az 1959-ben elkészült Munkásmozgalmi Panteon Budapesten, a Kerepesi temetőben. Ez ma is látható, de megemlékezéseket már nem rendeznek. Néhány, többnyire a forgalmas helyektől távol eső tanácsköztársaság áldozatainak emelt emlékművön azonban még helyeznek el koszorúkat.

A történelmi eltávolodás más területeken is megjelent. Ahogy azt már említettük, vannak olyan 56-os és második világháborús emlékművek, amelyeket az első világháborúsok mellé helyeztek, de ez sokszor gyakorlati nehézségekbe ütközik, mivel a kommunizmus évei alatt ezek az emlékművek sok esetben romossá váltak. Van azonban egy másik, a felszín alatt húzóódó indok is: az első világháborús emlékművek felidéznek a hatalma teljében lévő ország széthullását eredményező trianoni békeszerződést (1920) és a máig érvényes határvonalakat. Mivel Magyarország az elcsatolt területek visszaszerzésének reményével lépett be a második világháborúba, a második világháborús emlékművek is bizonytalan érzéseket idézhetnek fel. Ezért a háborús emlékművek feliratai az emberi veszteségekre hívják fel a figyelmet, és a háborúban elesett katonáknak állítanak emléket, nem pedig a háború összetett okaira és következményeire emlékeztetnek.

Eldöntetlen jelentések

Nemcsak a második világháborúhoz vezető események, hanem a háború közvetlen következménye és a háborút követő időszak is sok feloldatlan konfliktust rejt magában. A Horthy korszakhoz, a holokauszthoz és Magyarország szovjet felszabadításához kapcsolódó helyszínekhez való viszony kialakítása nem könnyű. Az elfeledtetésükre tett kísérletek a megemlékezés igényének természetes jelentkezése között ellentét feszül. Ezek az események is szervesen hozzátartoznak Magyarországi 20. századi történetéhez.

A Horthy éra megítélése különösen sok vitát kavart. A konzervatív korszak, amely 1919-ben jött létre a kommunista uralom összeroppantására, már 1920-ban, tíz évvel Németország előtt, a közvélemény által is erősített jobboldal meghozta az első zsidóellenes törvényt. Ha formailag az 1941-es szovjet bevonulásig nem is, de gyakorlatban a 30-as évektől a Horthy-kormány mind szorosabb gazdasági kapcsolatot alakított ki a tengelyhatalmakkal. Azonban az is tény, hogy a 30-as évek fellendülést hozott a gazdaságban, művelődésben, közoktatásban, egészségügyben és a polgári életben. Ezt az örökséget tehát nem volt könnyű értékelni, egyszerűbb lett volna talán nem foglalkozni vele, ám ez lehetetlen volt a Horthy korszak gondos emlékmű-állítási propagandamunkája miatt.

A korszak legelterjedtebb emlékműtípusai az országzászló³ és az első világháborús emlékművek lettek. Ezek az emlékművek gyülekező helyekké váltak a Horthy korszak támogatói és a trianoni előtti határok visszaállítását követelők számára is. A legtöbb emlékművet a második világháború után eltávolították, vagy felszabadulási emlékművé alakították.

³ Előre megépített talapzat és zászlótartó rúd, amelyen a magyar zászló lengett.

ták át. A megmaradt eredeti emlékművek igen rossz állapotban vannak, és csupán néhányat restauráltak. Székesfehérváron, a Városháza épületében valamint Szegeden a Hősök kapuja alatt láthatók helyreállított freskók. Mindkét Aba-Novák Vilmos alkotás a 30-as évekből származik; Horthyt és a kormány irredentista törekvését üdvözi. A második világháború után a freskókat befalazták, mostani felújításuk azonban nem elsősorban a freskók témája miatt történik, hanem Aba-Novák művei iránti érdeklődésből fakad. A korszak két legnagyobb szobra, jelenleg a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem területén és a Gellért hegy tetején áll, ezeket egyszerűen csak átalakították és átnevezték.

A Horthy korszakhoz hasonlóan a magyar holokausztra sem emlékeztek sok emlékmű a köztereken. Elhagyott zsinagógák és zsidó temetők tanúskodnak arról, hogy Magyarországon jelentős zsidó népesség élt. A magyarországi zsidók elhurcolása csak a második háború végén, 1944 tavaszán és nyarán történt meg az országban. A Horthy kormányt felváltó német irányítású, de magyar náci bábkormány 500-600 000 magyar zsidót hurcolt el, és végzett ki haláltáborokban (HERCZL 1993, BRAHAM és PÓK 1997, BRAHAM és MILLER 1998). Ez az óriási veszteség mégsem jelent meg köztéri emlékművekben olyan mértékben, mint Németországban, Ausztriában, Lengyelországban és más országokban, amely azt bizonyítja, hogy a holokauszttal szembenézni még ma is kényes kérdés. A budapesti Dohány utcai zsinagóga mögötti nagy emlékművön kívül (7. sz. fotó) nem sokat találunk jól látható köztereken. A Szilágyi Erzsébet fasoron álló Raul Wallenberg emlékmű is valahogy elvész az út mentén. Szegeden a holokauszt áldozatainak emléket állító tábla a zsinagóga falán belül látható. Mindemellett a helyzet talán lassan változik, remélhetőleg a zsinagógák rekonstrukciója folytatódik, és új emlékművek is születnek. A szentesi zsinagógát például közkönyvtárrá alakították, és a bejáratnál egy emlékművet helyeztek el. Franciaország, Svájc és a római katolikus egyház az előző évtizedekhez képest, most sokkal nagyobb felelősséget vállalt a holokauszttal kapcsolatban.

A másik bonyolult kérdés a második világháború végére való emlékezés. A szovjet második világháborús emlékművekhez való viszony az 1945–89-es időszak ambivalenciáját tárja fel. Majdnem az összes, a köztereken álló, szovjet hősi emlékművet eltávolították 1989 után, ellenben a szovjet temetők illetve, a temetőkben felállított emlékművek érintetlenek maradtak. Az, hogy a Vörös hadsereg milyen óriási emberáldozat árán szabadította fel Magyarországot, nem vitás, de az utána következő négy évtizedes szovjet uralom alatt elpárolgott a felszabadulás fölött érzett öröm. A jelenlegi kompromisszum arról rendelkezik, hogy tisztelettel adózzunk a háború halottainak, de távolítsuk el a felszabadulásra utaló direkt jeleket.

Még nem látható tisztán, mi lesz a kommunista rendszer többi műalkotásának sorsa. Viszonylag kevés szobrot és emlékművet semmisítettek meg 1989 után, amint azt említettük. Ez azt is jelenti, hogy néhány jellegzetes kommunista jel a köztereken marad, jóllehet félreeső helyen (PRAKFULVI 1999). A két legnagyobb ezek közül a Kerepesi temetőben látható: az egyik a tanácsköztársaság negyvenedik évfordulóján a nemzetközi munkásmozgalomnak ajánlott kommunista panteon, a másik pedig az 56-os forradalom leverésében meghalt kommunisták síremléke (STURCZ 1983, TÓTH 1986, JENIE 1993, CSERNUS-LUKÁCS, TRIFF és ZSIGMOND 1999, 14–19. old.). Az egyetlen változás az említett emlékművekkel kapcsolatban, hogy a kommunista panteon néhány halottját, a család kérésére, exhumálták, és máshol temették el. A 60-as években a tanácsköztársaság emlékére emelt kis emlékművekről, mint például Szolnokon vagy Szentesen, egyszerűen csak eltávolították a feliratokat.

A kommunista érához kapcsolódó tragikusabb eseményeknek, mint például börtönök, munkatáborok, a helyszíneken megjelenő emlékművek próbálnak emléket állítani. A börtönök közül több még ma is használatos, ezért csak egy-egy emléktábla állhat a falon. A háború utáni politikai foglyoknak emeltek emlékművet Budapesten a Petőfi híd budai hídfőjénél, és Recskén, az egykori munkatábor területén. Uszokán található az a kis emlékmű, amely a kelet-ukrajnai kényszer munkatáborokba hurcoltaknak állít emléket.

A határ közelében felállított uszokai emlékmű egy fontos, de megoldatlan kérdésre hívja föl a figyelmet. Több ezer magyar katona és polgári áldozat halt meg a 20. században a mai magyar határokon kívül, és az első és második világháborús harctereken felállított emlékművek közül sok a határon kívül Szlovákiában, Oroszországban, Ukrajnában van. A külföldön lévő magyar katonasírok feltárása és gondozása kényes nemzetközi kérdés, de ezzel nemcsak Magyarország, hanem például Ausztria, Németország, Olaszország, Szlovákia, Lengyelország, Csehország, Szovjetunió és Jugoszlávia utódállamai is így vannak. A németek például egészen 1990-es évekig nem mehetek el a sztálingrádi (volgográdi) csataterre, hogy megkeressék halottaik földi maradványait (WEBSTER 1996, 81–129. old.). Hasonlóképpen, egészen mostanáig nem állhatott semmiféle emlékmű a tragikus véget ért doni harcok színhelyén, ott ahol majdnem 200 000 magyar vesztette életét 1943-ban.

A Nemzetvédelmi Minisztérium által létrehozott Hadisírgondozó Intézet feladata, hogy nemzetközi egyezményeket kössön a külföldön meghalt magyar katonák sírjainak gondozására vonatkozóan, illetve, hogy engedélyt szerezzen új emlékművek felállítására. Az elsők között írták alá az egyik ilyen jellegű egyezményt Oroszországgal, melynek értelmében 1997-ben Magyarország emlékművet állíthatott Bolgyirevkánál és Voronyezsnél, ahol a Második Magyar Hadtest lényegében megsemmisült; valamint Borscsevonál, ahol munkatábor működött (BÉKÉS 1998). Több szerződés most van ratifikálás alatt.

Ezek az események azt bizonyítják, hogy Magyarország más nemzetekkel együtt kezdi újraértékelni főként a 20. század történelmét, és ez a folyamat az országhatárokon kívül is folytatódik. Magyarország, még most is, a második világháború után több mint ötven évvel, nehézségekkel találja magát szemben a veszteségek feldolgozásakor. A legnehezebb viták Közép- és Kelet-Európában a kommunizmus hagyatékáról pedig még részben hátravannak.

A jelet hagyás kényszere

Az 1989 utáni történések Magyarországon bepillantást engednek abba, az egyszerűnek csöppet sem nevezhető folyamatba, amelyben a nemzeti identitás látható jeleket tesz a közterekre. Az elmúlt tíz év nem nevezhető durva szimbólumromboló időszaknak, sokkal inkább a múlt olyan komplex újjáértelmezésének, amely nemcsak az elmúlt negyven, de az elmúlt több száz évre is vonatkozott. Ennek a folyamatnak az eredménye az emlékmű-eltávolítás, az új emlékművek állítása, és a történelmi párhuzamok megteremtése az emlékmű helyének megválasztásával.

A nemzeti identitás emlékművekben való kifejezésének folyamata Magyarországon nagyban különbözik a francia, brit és amerikai folyamattól, mert Magyarországnak sokkal többértelműbb és összetettebb körülményeket kellett figyelembe venni az ünnepek és az emlékművek megalkotásánál és elhelyezésénél, főként a 20. században. Bár Magyarország is részt vett a világháborúkban, és a német kultúra erős hatással volt az ország

fejlődésére, mégsem vonhatunk egyértelmű párhuzamokat a többi országgal. Míg Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok a folytonosságot hangsúlyozták a nemzeti megemlékezés hagyományinak kialakításában, Németországnak 1945 a nulladik óra. Magyarország az elmúlt századok oly különböző vallási, nemzeti és etnikai hagyományból próbálta összeilleszteni az emlékezés darabjait, ezek a többféleképpen értékelhető események fokozatosan Magyarország kultúrájának szerves részévé, szimbólumaivá váltak.

Végül, fontos megemlítenünk, hogy a magyar történelem feldolgozandó eseményei a 20. századi Európa- és világtörténelem erőszakos pillanataira mutatnak rá. A 20. század talán soha eddig nem tapasztalt pusztítást és emberi kegyetlenséget hozott. A második világháború és a holokauszt áldozatairól már több évtizede folyik vita, de a kommunizmus korának feldolgozása még csak most kezdődhetett igazán. Ami 1989 után történt a magyar köztereken az egy hosszabb folyamat kezdete; és a felmerülő vitás kérdéseket csak nemzetközi szinten lehet megoldani, mint például a hadisírok helyzetét. A 20. század sebei nyomot hagytak a tájon és a köztereken, jelentésük pedig még mindig feloldatlan marad.

IRODALOM

- ADES, D., ed. 1995.
Art and Power: Europe Under the Dictators, 1930–1945. London: Thames and Hudson and the Hayward Gallery.
- AGULHON, M. 1981.
Marianne into Battle: Republican Imagery and Symbolism in France, 1789–1850. Translated by Janet Lloyd. Cambridge: Cambridge University Press.
- AKINSHA, K., G. KOZLOV, és S. HOCHBELD. 1995.
Beautiful Loot: The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures. New York: Random House
- AZARYAHU, M. 1996a.
The power of commemorative street names. *Environment and Planning D: Society and Space* 14: 311–330.
- AZARYAHU, M. 1996b.
The spontaneous formation of memorial space. The case of *Kikar Rabin*, Tel Aviv. *Area* 28 (4): 501–513.
- AZARYAHU, M. 1999.
McDonald's or Golani Junction? A Case of a Contested Place in Israel. *Professional Geographer* 51 (4): 481–492.
- BÁNDI, L. 1980.
Történelmi emlékek: Veszprém megyében. Veszprém: Veszprém Megye Tanácsa és a Hazafias Népfront Veszprém megyei Bizottsága.
- BEKE, L. 1994.
Polisz és nekropolisz. Szempontok Jovánovics György 1956-os emlékművének megítéléséhez. *Magyar Építőművészet* 85 (6): 24–27.
- BÉKÉS, S. 1998.
Kopjafák a Donnál. Szekszárd: Séd Nyomda.
- BODNAR, J. 1992.
Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- BOROS, G. 1997.
Emlékművek '56-nak. Budapest: 1956-os Intézet.

- BRAHAM, R. L. és A. PÓK. 1997.
The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later. New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies.
- BRAHAM, R. L. és S. MILLER. 1998.
The Nazis' Last Victims: The Holocaust in Hungary. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- COOMBS, R. E. B. 1986.
Before Endeavours Fade, 5th ed. London: Battle of Britain Prints International.
- COSGROVE, D. 1984.
Social Formation and Symbolic Landscape. London: Croom Helm.
- COSGROVE, D. és S. DANIELS, eds. 1988
The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRAIG, L. A. 1978.
The Federal Presence: Architecture, Politics, and Symbols in U.S. Government Buildings. Cambridge: MIT Press.
- CSERNUS-LUKÁCS, L., V. TRIFF, és J. ZSIGMOND. 1999.
The Cemeteries of Budapest. Budapest: Office of the Mayor.
- ETLIN, R. A., ed. 1991.
Nationalism in the Visual Arts. Washington, DC: National Gallery of Art.
- FARMER, S. 1999.
Martyred village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane. Berkeley: University of California Press.
- FÖLDÉNYI, F. L. 1995.
 Thanatoplasztika. Séta a 301-es parcellában. In *A tágra nyílt szem. Esszék 1990–1994*, 237–258. Pécs: Jelenkor.
- FOOTE, K. 1997.
Shadowed Ground: America's Landscapes of Tragedy and Violence. Austin: University of Texas Press.
- FUSSELL, P. 1975.
The Great War and Modern Memory. Oxford: Oxford University Press.
- GÁBOR, L. és J. SZALAI. 1994.
 Az én ötvenhatom, a te ötvenhatod, az ő ötvenhatjuk. Tizenévesek a forradalomról. *2000* 6 (1): 11–20.
- GAMBONI, D. 1997.
The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution. London: Reaktion Books.
- GERÓ, A. 1995.
Modern Hungarian Society in the Making: The Unfinished Experience. Trans. by James Patterson and Enikő Koncz. Budapest: Central European University Press.
- GILLIS, J. R., ed. 1994.
Commemorations: The Politics of National Identity. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- GOLOMSTOCK, I. 1990.
Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy, and the People's Republic of China. New York: HarperCollins.
- HADHÁZY, L., Á. SZÖLLŐSSY, és A. SZILÁGYI. 1985.
Negyven év köztéri szobrai Budapesten, 1945–1985. Budapest: Budapest Galéria.
- HALMÁGYI, P. 1998.
Az I. és II. világháború hősei, áldozatai, és emlékművei Makón és környékén. Makó: Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete Művelődési Bizottsága. A Makói Múzeum Füzetek 89.

- HARTMAN, G. H., ed. 1994.
Holocaust Remembrance: The Shapes of Memory. Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. 1985.
Monument and Myth: The Building of the Basilica of the Sacred Heart. Chap. in *Consciousness and the Urban Experience*, 221–249. Oxford: Blackwell.
- HEGEDŰS, B. A. 1990.
Áll a rusztikus kő. *Magyar Narancs* 2 (12): 1.
- HEHNER, S. D. 1985.
Hitler's Berlin: The Speer Plans for Reshaping the Central City. Ann Arbor, Mich.: UMI Research Press.
- HERCZL, M. Y. 1993.
Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry. Translated by Joel Lerner. New York: New York University Press.
- HOBBSBAWM, E. és T. RANGER, eds. 1983.
The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOPPÁL, M., M. JANKOVICS, A. NAGY, G. SZEMADÁM. 1994.
Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó.
- HUDSON, H. D. 1994.
Blueprints and Blood: The Stalinization of Soviet Architecture, 1917–1937. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- JENEI, K., ed. 1993.
1956-os budapesti panteon. Az 1956-os forradalom és szabadságharc hősi halottai és áldozatai a főváros temetőiben 1956–57. Budapest: 1956 Alapítvány.
- KENDE, P. 1993.
Megmarad-e 1956 nemzeti hagyománynak. In *Évkönyv II, 1956-os Intézet (Second Yearbook of the 1956 Institute)*, 7–14. Budapest: 1956-os Intézet.
- KING, D. 1997.
The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia. New York: Metropolitan Books.
- KOONZ, C. 1994.
Between memory and oblivion: Concentration camps in German memory. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. JOHN R GILLIS, 258–280. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- KOSHAR, R. J. 1994.
Building pasts: Historic preservation and identity in twentieth-century Germany. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. JOHN R GILLIS, 215–238. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- KOVÁCS, Á., ed. 1985.
Monumentumok az első háborúból. Budapest: Népművelési Intézet és a Műcsarnok.
- LADD, B. 1997.
The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape. Chicago: University of Chicago Press.
- LANE, B. M. 1968.
Architecture and Politics in Germany, 1918–1945. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- LAQUEUR, T. W. 1994.
Memory and naming in the Great War. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. JOHN R GILLIS, 150–167. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- LEBOVICS, H. 1994.
Creating the authentic France: Struggles over French identity in the first half of the twentieth

- century. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. JOHN R GILLIS, 239–257. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- LEITH, J. A. 1991.
Space and Revolution: Projects for Monuments, Squares, and Public Buildings in France, 1789–1799. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- LEVINSON, S. 1998.
Written in Stone: Public Monuments in Changing Societies. Durham: Duke University Press.
- LINENTHAL, E. T.
Sacred Ground: Americans and their Battlefields. Urbana: University of Illinois Press, 1991.
- LOWENTHAL, D. 1985.
The Past is a Foreign Country. New York: Cambridge University Press.
- LOWRY, B. 1985.
Building a National Image: Architectural Drawings for the American Democracy, 1789–1912. Washington, D.C.: National Building Museum.
- MALONYAY, D. 2009.
A magyar nép művészete. Második Kötet: A Székelyföldi, a Csángó és a Torockói Magyar Nép Művészete. Budapest: Franklin-Társulat.
- MAYO, J. M.
War Memorials as Political Landscape. New York: Praeger, 1988.
- MICHALSKI, S. 1998.
Public Monuments: Art in Political Bondage, 1870–1997. New York: Reaktion Books.
- NICHOLAS, L. H. 1994.
The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War. New York: Knopf
- NORA, P., ed. 1984.
Les lieux de memoire, 2 vols. Paris: Gallimard.
- PÉTER, L. 1974.
Szeged utcaenevei. Szeged: Somogyi-könyvtár.
- PIEHLER, G. K. 1994.
The war dead and the gold star: American commemoration of the First World War. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. JOHN R GILLIS, 168–185. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- PIEHLER, G. K. 1995.
Remembering War the American Way. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press.
- PÓTÓ, J. 1989.
Emlékművek politika, közgondolkodás: Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949 így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (MTA), Történettudományi Intézet.
- PRAKFAI, E. 1999.
Architecture of Dictatorship: The Architecture of Budapest between 1945 and 1959. Budapest: Office of the Mayor.
- PROHÁSZKA, L. 1994.
Szoborsorsok. Budapest: Kornétás Kiadó.
- PROHÁSZKA, L. 1997.
Lovas szobrok. Budapest: Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala.
- PUVOGEL, U. és M. STANKOWSKI. 1995.
Gedenkstätten, für die Opfer des Nationalsozialismus: Eine Dokumentation. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- RÁDAY, M., G. MÉSZÁROS, AND P. BUZA. 1998.
Budapest teljes utcánévlexikona. Budapest: Dinasztia Kiadó és Gemini Budapest Kiadó.

- RÉNYI, A. 1995.
A dekonstruált kegyelet. Jovánovics György 1956-os emlékműve és a posztmodern szobrászat. *Holmi* 7 (10): 1405–1431.
- ROBIN, R. 1992.
Enclaves of America: The Rhetoric of American Political Architecture Abroad, 1900–1965. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- ROMVÁRY, F., ed. 1982.
Pécs szobrai: Szobrok, épületszobrok, emlékművek, emléktáblák. Pécs: Pécs m. város Művelődésügyi Osztálya.
- RÜRUP, R., ed. 1987.
Topographie des Terrors: Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem „Prinz Albrecht-Gelände.“ Berlin: Verlag Willmuth Arenhövel.
- SCHAMA, S. 1995.
Landscape and Memory. New York: Alfred A. Knopf.
- SHERMAN, D. J. 1994.
Art, commerce, and the production of memory in France after World War I. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. JOHN R GILLIS, 186–211. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- SIMPSON, E., ed. 1997.
The Spoils of War. World War II and Its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property. New York: Harry N. Abrams Publishers.
- STURCZ, J., 1983.
A Kerepesi és a Farkasréti Temető Újabb Síremlékeiről. *Ars Hungarica* 1:187–198.
- SZ. KÚRTI, K. 1977.
Köztéri szobrok és épületedíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban. Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya.
- SZÖLLÖSSY, Á., A. SZILÁGYI, és L. HADHÁZY. 1987.
Budapest köztéri szobrai, 1692–1945. Budapest: Budapest Galéria.
- SZÖLLÖSSY, Á. AND G. BOROS. 1998.
Budapest köztéri szobrai és emléktáblái, 1985–1998. Budapest: Budapest Galéria.
- TANDI, L. 1997.
A szabadság cserbenhagyta a szabadságharcosokat. *Szeged Október*: 20–23.
- TAYLOR, R. R. 1974.
The Word in Stone: The Role of Architecture in the National Socialist Ideology. Berkeley: University of California Press,
- TÓTH, A. 1990.
Lenin állt... Szegedi szoborsorok. *Szeged* (9): 27–29.
- TÓTH A. 1993.
Szeged szobrai és muráliái. Szeged: Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata a Csongrád Megyei Levéltár Közreműködésével.
- TÓTH, A. 1997a.
Az emlékművek mint a nemzettudat és a hatalom propagandaeszközei: Emlékműkörkép Szegeden 1876–1944-ig. *Studia Historiae Literarum et Artium* 1: 95–108.
- TÓTH, A. 1997b.
A hatalom logikája: Birtokolni a köztereket. *Szeged Október*: 12–19.
- TÓTH, J. 1986.
A Belügyminisztérium hősi halottai az 1956-os ellenforradalom elleni küzdelemben. Budapest: Belügyminisztérium Kvk.
- TÓTH, S. és R. ZÁNTHÓ. 1998.
A hatalom logikája: Birtokolni az utcaneveket, köztereket. *Szeged Február*: 5–11.

- TROUILLAS, P. 1988.
Le complexe de Marianne. Paris: Editions du Seuil.
- TUMARKIN, N. 1983.
Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia. Cambridge: Harvard University Press.
- TUMARKIN, N. 1994.
The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. New York: Basic Books.
- UNGVÁRY, R. 1995.
 A rendszerváltás holterében. Ahogy a rákoskeresztúri köztemető 1956-os emlékművét megéltém. *Kritika* No. 3: 38–42.
- VALE, L. J. 1992.
Architecture, Power, and National Identity. New Haven: Yale University Press.
- VERDERY, K. 1999.
The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change. New York: Columbia University Press.
- WEBSTER, D. 1996.
Aftermath: The Remnants of War. New York: Pantheon Books.
- WEHNER, T. 1986.
Köztéri szobraink. Budapest: Gondolat Kiadó.
- WINTER, J. 1995.
Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. Cambridge: Cambridge University Press.
- WISE, M. Z. 1998.
Capital Dilemma: Germany's Search for a New Architecture of Democracy. New York: Princeton Architectural Press.
- YOUNG, J. E. 1993.
The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning. New Haven, Conn.: Yale University Press.

1. sz. táblázat

Eltávolított és felállított politikai emlékművek Szegeden 1990–1997

1989

Eltávolítás: nincs
Emlékmű- és szoborállítás:
 Az Aradi vértanúk terén kopjafa fölállítása (1989. május)
 Második világháborús emlékmű (Máté István)

1990

Eltávolítás:
 Lenin szobor (Rákóczi tér)
 Lenin mellszobor (Kálvária sgt. 87.)
 Lenin mellszobor (Stefánia 10.)
 Komócsin Zoltán mellszobor (Felső-Tiszapart 1.)
 Rendőr mártírok emlékműve (Kossuth L. sgt. 22–24.)
 Nagy októberi szocialista forradalom emlékműve (Pille utca)
Emlékmű- és szoborállítás: nincs

1991

Eltávolítás:

Felszabadulási emlékmű Gyálaréten
Zalka Máté dombormű (Csongrádi sgt. 17.)
Szirmai István dombormű (Csongor tér)
Szovjet hősi emlékművek (Széchenyi tér)
Ifjú Gárda emlékmű Újszegeden
Emlékmű- és szoborállítás:
Országzászló (Tápén, a felszabadulási emlékmű átalakítása)

1992

Eltávolítás:

Tanácsköztársaság emlékmű Szegeden
Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás:
Kalmár Márton: Klebelsberg-emlék újraalkotása
Panteon
Kalmár Márton: Klebelsberg Kunó dombormű, október 10.
Klebelsberg-telep, Fő tér
10-15 új emléktábla felállítása

1993

Eltávolítás:

Makarenko mellszobra
Rózsa Ferenc dombormű (Fő fasor)
Rózsa Ferenc dombormű (Temesvári krt.)
Czibula Antal portré (Dóm tér 15.)
Majakovszkij dombormű (Korányi fasor 2.)
Május 1 emlékmű (Kállay fasor)
Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás:
A második világháború szegedi áldozatainak emlékműve (Belvárosi temető)
Hősök kapuja freskói restaurálásának megkezdése

1994

Eltávolítás: nincs

Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás:
Aradi vértanúk kapuja (Kiss Ernő u. 3.)

1995

Eltávolítás: nincs

Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás:
Bánvölgyi László: 3. Honvéd huszárezred emlékmű újraalkotása, június
Tisza Lajos krt. 71.

1996

Eltávolítás: nincs

Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás:

Mária-oszlop újrafelállítása a Szent György téren

Ilona Barth: Bibó István portré Panteon

Kligl Sándor: Szent István és Gizella - emlékmű Széchenyi tér

Kalmár Márton: Kováts József - emlékmű, Dóm tér

1997

Eltávolítás: nincs

Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás:

Országzászló, Széchenyi tér

Ligeti Miklós: Erzsébet királyné szobra újrafelállítása,

Stefánia

Józsa Gábor: Szent István-kút, Kiskundorozsma, fürdő

Melocco Miklós: Az 1956-os forradalom emlékműve, Rerrich Béla tér

1998

Eltávolítás: nincs

Emlékmű- és szoborállítás, újrafelállítás: nincs

Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place

Kenneth E. Foote – Attila Tóth – Anett D. Árvay

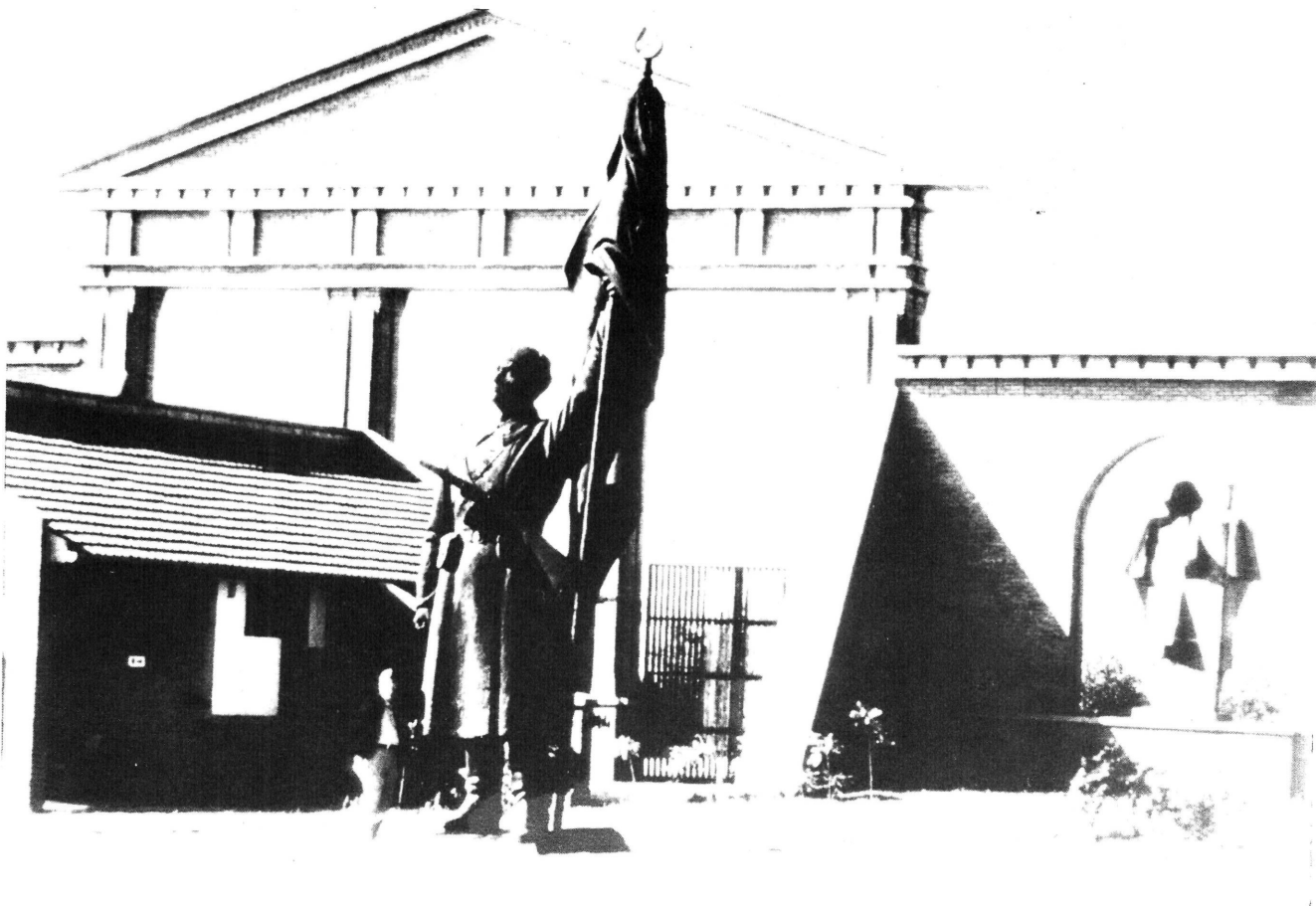
This paper examines the history of Hungary's political monuments and historical shrines since the fall of the communist government in 1989. Popular attention has focused on the removal of overtly political monuments, but new shrines have been created and forgotten memorials restored. Unlike earlier episodes of political iconoclasm, decisions about contested places are being made by local authorities and private citizens, rather than by a central government. The result has been a sometimes subtle rearrangement of public memorials and shrines to inscribe new interpretations of the national past on landscape. Debate has resolved some conflicts, but many places remain contested. **Keywords:** Hungary, memorials, monuments, contested places.

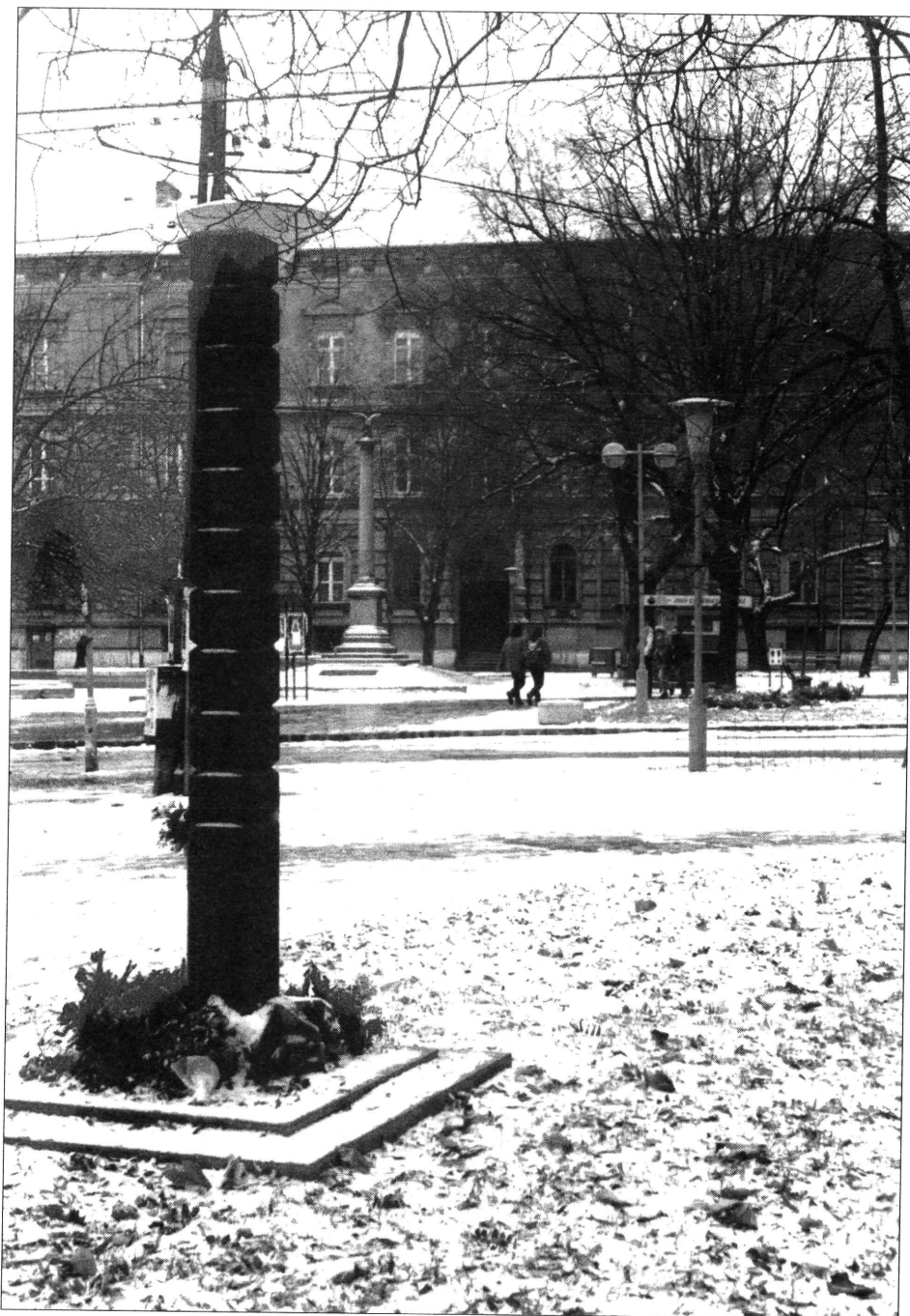
1. A szegedi Lenin-szobor elszállítása (a Móra Ferenc Múzeum fotótárából)

2. A Rákoskeresztúri temető 301-es parcellája. Az előtérben Nagy Imre sírja, távolabb Jovánovics György 56-os mártírelékműve

3. A diósdí Szoborskanzen bejárata, amelyet 1993-ban nyitottak meg.

4. Az 1989. májusában állított kopjafa a szegedi Aradi vértanúk terén.
A háttérben a Szőregi csata emlékoszlopa látszik.

5. Melocco Miklós 1956-os emlékműve a szegedi Rerrich téren. Melocco Miklós egyéni megoldású, merészen újító, közhelyszerű sablonoktól mentes emlékműve egyedülálló megközelítésben interpretálja a magyar forradalom emlékét. Messziről nézve kisebb kápolnának, látszik, a szoborcsoport fő motívuma a szabad lelket szimbolizáló hatalmas méretűre formált báb-állapotú lepke. A domborműszerűen márványba faragott figurák többsége valóságos személy, a forradalom akkor névtelen résztvevői, például maga a művész, képzőművészeti főiskolások, egyetemisták, barátok.

6. A Corvin közí megemlékezés 1998. október 23-án.

7. A Holokauszt emlékmű a budapesti zsinagóga kertjében.